

Neišmoktos pamokos Antrojo pasaulinio karo pradžios 85-osioms metinėms

Tarptautinės asociacijos „Memorial“ kreipimasis

2024 rugpjūčio 29 d.

Šiomet Europoje, o ir ne vien Europoje, bus pažymėtos Antrojo pasaulinio karo pradžios 85-osios metinės.

Karui pasibaigus atrodė, kad žmonija nepamirš išgyventos baisios tragedijos ir sugebės iš jos pasimokyti. Ir tikrai, posakis „kad tik nebūtų karo“ kelioms kartoms tapo savotišku priežodžiu ar burtažodžiu. Siekiant išvengti naujų karų buvo įkurta Jungtinių Tautų Organizacija, priimta nemažai tarptautinių paktų ir konvencijų.

Asmenys, tiesiogiai pradėję karą, stojo prieš Niurnbergo tribunolą, kurio sprendimai tapo svarbiausia tarptautinės teisės dalimi.

Atrodė, kad Europoje karų ir aneksijų epocha nuėjo praeitin visiems laikams.

Deja, šiandien, kai Anapilin išėjo kartos, išgyvenusios karą prieš nacizmą, o imunitetas prieš militarizmą nusilpo, o gal ir visiškai išnyko, kai Antrojo pasaulinio karo įvykiai tapo istorija, pasaulis susidūrė su ankstesnėmis grėsmėmis. Europoje vyksta naujas plataus masto karas, ir jį pradėjo Rusija. Rusija, kuri paskelbė save Sovietų Sąjungos teisių perėmėja, vienos iš valstybių, nugalėjusių nacistinę Vokietiją, įsteigusių Niurnbergo tarptautinį karo tribunolą ir įkūrusių JTO.

Asociacija „Memorial“ dirba su istorine atmintimi. Ir mums akivaizdu, kad agresija prieš Ukrainą tapo įmanoma tik todėl, kad dabartinė Rusijos valdžia uzurpavo praeitį. Neatsitiktinai Rusijos istorinei bendrijai nebe pirmus metus be pertraukos vadovauja RF užsienio žvalgybos tarnybos direktorius Sergejus Naryškinas.

Istorijos samprata, kurią Rusijos valdžia agresyviai primeta visuomenei, pirmiausia apie Antrojo pasaulinio karo istoriją, yra nepaprastai pavojingas mišinys, suformuotas iš agresyvaus nacionalizmo, sakralizuoto valstybingumo ir militaristinės psichozės. „Rusų pasaulio“ ideologija – pasaulėžiūra, kurią putinizmas bando skiepyti šalies gyventojams, paradoksaliai vis labiau primena ideologiją, pagal kurią prieš 85 metus Hitleris siekė užkariauti Europą.

Vis dažniau Rusijos valdžia visomis progomis nesąmoningai (o kai kuriais atvejais gal ir sąmoningai) savo retorikoje atgamina gerai žinomas nacistinės propagandos klišes. Taip vienas svarbiausių Rusijos politikos veikėjų nė kiek neabejodamas skelbia šūkį: „Viena šalis, vienas prezidentas, viena pergalė“ – šiek tiek pakoreguotą NSDAP devizą: „Ein Volk, ein Reich, ein Führer“, o viename Rusijos regione sporto šventė pavadinta „Valios triumfas“ – taip pat, kaip 1935 m. nacistų propagandos filmas.

Prieš pat agresiją Ukrainoje Rusijos prezidentas paskelbė ilgą „istorinį“ straipsnį, kuriame teigė abejojęs, ar ukrainiečių tauta, jos kalba ir kultūra iš tikrųjų egzistavo ir ar Ukraina turėjo teisę į savarankišką valstybingumą. Šios mintys labai panašios į analogiškus nacių vadeivų pasisakymus apie kitas tautas ir tikrai gali būti laikomos genocido teoriniu pagrindu.

Nėra nieko stebėtino, kad neseniai jis taip pat viešai pareiškė, kad Antrąjį pasaulinį karą sukėlė ne agresorius, o jo auka: „...Lenkai privertė, jie užsižaidė ir privertė Hitlerį pradėti Antrąjį pasaulinį karą būtent Lenkijos teritorijoje. Kodėl 1939 metų rugsėjo 1 d. karas prasidėjo būtent Lenkijoje? Ji pasirodė besanti nesukalbama. Įgyvendinant savo planus Hitleriui nieko kito neliko, [kaip] pradėti būtent nuo Lenkijos“. Sunku įsivaizduoti pasisakymą, kuris būtų dar labiau nesuderinamas su Niurnbergo tribunolo nuosprendžiu.

Tuo pat metu baudžiamųjų persekiojimų pretekstu tampa istorinių įvykių traktavimas, prieštaraujantis oficialiajam spaudos leidiniui: pavyzdžiui, stalinizmo ir fašizmo sugretinimas arba Molotovo-Ribentropo pakto vaidmens pradedant karą nurodymas. Būtent tokius pasisakymus, o ne panašius į Putino pareiškimą, Rusijos teismai vertina kaip „faktų, kurie nustatyti Tarptautinio karinio tribunolo nuosprendyje, neigimą“ ir laiko „nacizmo reabilitavimu“ (RF BK 354.1 str.).

* * *

Neišvengiamai kyla klausimas: kodėl palyginti laisvoje šalyje (o praėjusio amžiaus paskutinį dešimtmetį Rusijoje dar buvo likę tam tikrų laisvės apraiškų) valdžiai pasisekė uzurpuoti istoriją?

Mūsų nuomone, tai įvyko todėl, kad svarbiausi sovietų ir Rusijos istorijos klausimai netapo plataus masto visuomenės diskusijų objektu, jie visuomenės sąmonėje taip ir liko neapdoroti. Ir tik Putino valdymo pradžioje tos lakūnos (mes kalbame ne apie istorinių žinių spragas, tokių spragų iš esmės jau beveik nebeliko, o būtent apie masių sąmonės lakūnas) leido valdžiai pasukti agresyvių politinių manipuliacijų keliu.

Tai, kas pasakyta, iš dalies galima priskirti Antrojo pasaulinio karo įvykiams, pirmiausia šio karo prielaidoms.

Žinoma, svarbiausia karo priežastis buvo agresyvi nacistinės Vokietijos politika. Niurnberge priimtame nuosprendyje buvusiems Trečiojo reicho vadams pripažįstama jų kaltė dėl „padarytų nusikaltimų taikai, nes jie planavo, ruošė, sukėlė ir vykdė agresyvius karus, kurie taip pat yra karai pažeidžiant tarptautines sutartis, susitarimus ir garantijas“.

Tačiau Niurnbergo tribunolas dėl suprantamų priežasčių nenagrino ir negalėjo nagrinėti valstybių – karo nugalėtojų prieškarinės politikos vaidmens sudarant sąlygas, dėl kurių galėjo įvykti Antrasis pasaulinis karas. Niurnberge buvo teisiama konkreti grupė žmonių už konkrečius nusikaltimus, kuriuos padarė būtent šie žmonės.

Tačiau šių klausimų negalima išbraukti iš darbotvarkės. Jie priskiriami politinės moralės sferai, todėl juos ne tik privalėtų išstudijuoti istorikai, jie turėtų būti visuomenės išreflektuoti.

Vakarų visuomenei svarbiausia tema – „agresoriaus sutramdymas“ agresijos aukos sąskaita, tai yra 1938 m. rugsėjo 30 d. pasirašyta Miuncheno sutartis. Pirmąja šios sutarties auka tapo Čekoslovakija; po to – Anglija ir Prancūzija, pasirašiusios šią sutartį.

Rusijai tai pirmiausia „Molotovo-Ribentropo paktas“, sudarytas 1939 metų rugpjūčio 23 d. tai yra SSRS bendrininkavimas agresijoje. Šio pakto (visų pirma jo slapto protokolo dėl „interesų sferų padalijimo“) aukomis tapo Lenkija, Estija, Latvija, Lietuva, Suomija ir Rumunija, o galų gale – Sovietų Sąjunga.

„Miuncheno suokaltis“ dažnai lyginamas su Molotovo-Ribentropo paktu – ir ne be reikalo. Šių abiejų sutarčių pasekme, pirmuoju atveju netiesiogine, o antruoju – tiesiogine tapo Antrasis pasaulinis karas.

Tačiau šie susitarimai turi ir du esminius skirtumus.

Pirma, Anglijos ir Prancūzijos vadovai neturėjo tikslo pasiekti Miunchene kokių nors teritorinių privilegijų. Jų elgesys, padiktuotas visų pirma karo baime, buvo labai netoliaregiškas. „Nuraminimo“ politika virto išdavyste Čekoslovakijos atžvilgiu ir, kaip parodė ateitis, savųjų šalių interesų išdavyste; tačiau šią politiką „agresyvia“ pavadinti sunku. Antra, Miuncheno susitarimas buvo sudarytas viešai ir jokių slaptų protokolų prie jo nebuvo pridėta. Netgi Lenkijos ir Vengrijos, kurios nusprendė pasinaudoti susiklosčiusia situacija, teritorinės pretenzijos buvo pareikštos viešai. Susitarimo, kurį pasirašė Molotovas ir Ribentropas, vien pavadinimas buvo „nepuolimo sutartis“. Hitlerio ir Stalino susitarimas dėl Rytų Europos padalijimo buvo pasirašytas slapta nuo pasaulio bendrijos.

Miuncheno susitarimą galima laikyti nuolaidžiavimu, kuris atrišo rankas nusikaltėliui, Stalino ir Hitlerio paktas buvo būtent sandoris su nusikaltėliu dėl tiesioginio dalyvavimo nusikaltime.

Šiandien nė vienas rimtas Vakarų istorikas, nė vienas pakaltinamas Vakarų politikas nebando pateisinti Miuncheno susitarimo ir jo pražūtingo vaidmens kelyje link Antrojo pasaulinio karo.

Vertinti SSRS ir Vokietijos paktą sovietų ir šiuolaikiniams Rusijos istorikams bei politikams sekasi gerokai sunkiau.

SSRS iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos paktas buvo vertinamas kaip priverstinis diplomatijos manevras, kurio dėka pavyko dvejus metus atitolinti Hitlerio ataką prieš Sovietų Sąjungą, geriau pasiruošti karui. Šio argumento kainą parodė 1941 m. birželio 22 d. ir vėlesnė karinė katastrofa.

Apie tai, koks buvo šio „manevro“ vaidmuo pradedant Antrąjį pasaulinį karą, būdavo nutylima, o prie Pakto pridodamo slaptą papildomo protokolo buvimą SSRS apskritai neigė, net paskelbė, kad dokumentas, kurį amerikiečiai aptiko Vokietijos URM archyvuose, esąs „klastotė“.

O Raudonosios armijos veiksmų 1939 m. rugsėjo mėnesį stengtasi neįtraukti į Antrojo pasaulinio karo kontekstą, jie būdavo aprašomi grynai kaip „išvadavimo žygis“, kurio tikslas „suvienyti Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos tautas su jų sovietinėmis sesėmis“.

Ir tik pertvarkos laikotarpiu apie paktą ir jo pasekmes imta kalbėti rimtai. O 1989 m. gruodžio 24 d. SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas oficialiai pripažino egzistavus slaptą papildomą Molotovo-Ribentropo pakto protokolą ir jį tinkamai (nors kol kas dar ne visiškai) istoriniu bei teisiniu atžvilgiu įvertino.

Šiandieninėje Rusijoje šie vertinimai vėl peržiūrimi. SSRS ir Vokietijos sutartis jau vadinama nebe „priverstiniu manevru“, o „sovietų diplomatijos triumfu“. Be to, niekas nebesiginčia, kad Stalinas ir Hitleris tarpusavyje pasidalijo Rytų Europą: šios dalybos – taip pat triumfo dalis.

Ginčas dėl faktų iš esmės pasibaigė. Bet ginčas dėl vertinimų atnaujintas, bandoma vis labiau pagražinti agresyvią SSRS politiką, valstybės daromus nusikaltimus. Rusijos valdžia rutulioja šį ginčą jai įprastu būdu: koncentruotomis propagandos kampanijomis, baudžiamuoju kitaip manančiųjų persekiojimu, teismų farsu, panašiu į neseniai Petrozavodske vykusį procesą dėl „Suomijos vykdyto sovietų piliečių genocido“, paminklų, pastatytų represuotiems lenkams, lietuviams, vokiečiams, suomiams bei kitiems užsieniečiams, žuvusiems Rusijos teritorijoje, griovimu.

* * *

Niurnbergo tribunolas buvo sukurtas „Ašies“ šalių pagrindiniams karo nusikaltėliams nubausti, todėl kitų veikėjų nusikaltimų jis negalėjo nagrinėti.

Bet pagal Tribunolo suformuluotas teises pozicijas Staliną ir jo pakalikus, be abejo, reikia pripažinti karo nusikaltėliais – pagal tas pačias nusikaltimų sudėtis. Tai ir Lenkijos užpuolimas, ir karo prieš Suomiją pradėjimas (už tai SSRS buvo pašalinta iš Nacijų Lygos), ir Baltijos šalių okupacija, ir Katynės žudynės – Stalino įsakymu sušaudyti beveik dvidešimt du tūkstančiai Lenkijos piliečių, laikomų lageriuose ir kalėjimuose, iš jų daugiau kaip keturiolika tūkstančių karo belaisvių. Visi šie nusikaltimai įvykdyti jau Antrojo pasaulinio karo metu.

Iki šiol šiais klausimais pasigendama aiškių tarptautinės bendrijos vertinimų, todėl atgaivinamas archajinis principas „nugalėtojų niekas neteisina“. Ypač šalyse, kuriose klesti autoritarinis režimas ir diktatūra.

Akivaizdu, kad tai yra grėsmė ir iššūkis visai žmonijai. Beldžia tikėtis, kad pasaulio bendrija pagaliau sugalvos mechanizmą, padėsiantį spręsti klausimus, kurių dėl istorinių priežasčių nenagrinėjo Niurnbergo tribunolas.